

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כ, תשכ"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

תרגום-השאלה ככוח יוצר בלשון

לשונות אינן עומדות לעולם במצב של יציבות מילונית. אמנם מוסכם כיום בחוגי בלשנים ופילוסופים של הלשון, שאין אוצר המלים בבואה מדויקת למציאות החיצונית, אלא בעל חוקיות פנימית הכופה את בבואתה על ראיית המציאות של דובריה. אולם כדי שיוכל מנגנון זה לקיים את תפקיד התקשורת, הוא צריך להשתנות עם שינויי המציאות. נוספות מלים לציין חפצים חדשים, רעיונות חדשים וגישות חדשות לעניינים קיימים ("מלות אפנה"). בצדו השני של מלאי המלים נפלטות מלים שעבר זמנן, על דרך "בטל ענינו, בטלה מלתו", או משתנה משמעותן של מלים, והן מותאמות לעניינים חדשים, חרף חמתם של בעלי-היגיון, המתנגדים, למשל, לשימושים כגון "פח אשפה מפלסטיק" או "צמר פלדה מניילון". מובן, שאין כל אפשרות שכאילו יתמלא הבור מחוליתו, וצורכי ההרחבה יסופקו ממלאי המלים שעבר זמנן (ואין צורך לפרט את הסיבות לכך), ועל כן צריכה כל לשון להוסיף מלים ללא הרף.

הרחבה זו יכולה לבוא בשתי דרכים. אפשר ליצור מלה חדשה מתוך שרשיה של הלשון עצמה, על פי תהליכי יצירת-המלים של אותה לשון. או אפשר לקחת את המלה מלשון אחרת, יחד עם החידוש הטכני או הרעיוני שהיא מציינת. זו מלה זרה או מלה שאולה. אם מלה כזאת מאריכה חיים בלשון שבה נתקבלה, היא נעשית במרוצת הזמן בשר מבשרה, ולרוב ידעו רק חוקרי לשון שהיא

ממוצא זר. לגבי מלים רבות בלשוננו יש אפילו חילוקי דעות על עצם השאלה, אם זרות הן או יצירות עצמאיות של העברית (לדוגמה "זמן", "סימן"). מלים שאולות הן חומר חשוב ביותר בהוכחת קשרי תרבות, ורבות נכתב עליהן ביחס ללשונות העולם וגם ביחס ללשוננו העברית¹. פחות נכתב על הדרך השנייה בשאלת מלים, והיא "תרגום השאילה".

בניגוד לשאילה ממש, שבה מעבירים את התיבה הזרה פצורתה, ולכל היותר בהתאמות קלות להגייתה של הלשון המקבלת, אין בתרגום-השאילה כל העברה של חומר זר כצורתו הפוניטית. במקום זה יוצרים מלה חדשה או צירוף-מלים חדש, המשקפים את מבנה הסמנטי של המלה הזרה על ידי תרגום חלקיה וצירופם בחיקוי לצירוף החלקים שבמלה הזרה. יש כאן יצירה-מחדש מחומר הקיים בלשון, אך בדמות הלשון הזרה. על פן גם קוראים למלה כזאת בבלשנות calque "העתק", ובעברית חידש "קוטר את המונח "בבואה". ניתן שתי דוגמאות: "מסך הברזל" שבין המערב והמזרח באירופה, על פי iron curtain שבאנגלית; לִיָּן, המורכבת מן השורש "לוה" והסיומת -ן, כמו שהמלה הרוסית sputnik מורכבת מן השורש של הפועל soputstvovat

1. אין זה המקום לפרט את הביבליוגרפיה, אך יש להזכיר את החוברת של פרופ' נ"ה טור-סיני, "מלים שאולות בלשוננו", ירושלים תרצ"ח (= "לשוננו" ח, 99—109, 259—278).

"ללוות" ומן הסיומת nik² - ממלים אלו אנחנו יכולים גם ללמוד על תכונות מסוימות של תרגומי-השאלה: שתי המלים הלועזיות היו קיימות מזמן בלשוניתה: iron curtain: במובן המסך המתכתי בתיאטרון, שהחוק האנגלי דורש שיוֹרד בכל שעה שאין מציגים על הבמה; sputnik בתור שם לאדם המלווה אדם אחר, וגם כשם לכוכבי-משנה, המלוים את כוכבי-הלכת. בתקופתנו קיבלו המלים הלועזיות משמעות מיוחדת בעקבות התפתחויות פוליטיות ומדעיות מיוחדות, וה"בבואה" העברית מכילה את המשמעות המיוחדת בלבד, ולא את המשמעות הקודמת. דהיינו ברוב המקרים אין תרגום-השאלה הרכב-מלים "מובן מאליו", אלא הרכב-מלים במשמעות מיוחדת, שבאה לו בכוח נסיבות היסטוריות או מעברים סמנטיים.

יסודו של תרגום-השאלה הוא בעובדה, שמלים רבות הריהן "שקופות", דהיינו מורכבות מיסודות בעלי משמעויות הברורות לדוברי אותה לשון, ועל כן ניתן לחקות הרכב זה בלשון אחרת מיסודות, שלכל אחד מהם יש כשלעצמו משמעות המקבילה למשמעות אחד היסודות הלועזיים כשהוא עומד ברשות עצמו, או (במקרה של יסוד דקדוקי, כגון סיומת) בכל הופעותיו. בכך שונה תרגום-השאלה מתהליך דומה, שלעתים מערבבים אותו עם תרגום-השאלה, הלא הוא "שאלת המשמעות", כגון

2. המלה המערב-אירופית satellite אמנם ציינה "שומר ראש, בן פמליא" ברומית, אך בלשונות אירופה פיום רק כוכב-לכת משני.

“כיסה (את המאורע)” במובן “כתב עליו, שיקף אותו”. בתהליך האחרון אין חיקוי של הרכב, אלא הרחבת שטח המשמעות של מלה עברית עד שהוא מקביל לשטח משמעותה של המלה הלועזית אשר מתחילה הקבילה למלה העברית רק במידה מצומצמת יותר. תרגום-השאילה. פנגד זה, יוצר חומר לשוני חדש בעברית.

כמו שיש מתנגדים למלים שאולות, כך יש פוסלים עקרונית תרגומי-שאילה, בהיותם הכנסת רוח זרה ללשון. למעשה יש בטענה זו ממש, שהרי תרגום-השאילה, בהיותו “שקוף” ומובן באשר לחלקיו, משנה דבר-מה במבנה הסמנטי, כלומר ב־רוח השפה, ואילו המלה הזרה היא רק גוף. שאלה פילוסופית מעניינת היא, באיזו מידה תרגומי-השאילה המרובים מן הערבית בימי-הביניים הכילו תכנים מוסלימיים או ערביים-תרבותיים, או באיזו מידה תרגומי-השאילה משפוט אירופה בזמננו שותלים בעברית זווית-ראות נוצריות. אך ברור, שאלה מקרים נדירים ביותר³. בדרך כלל אפשר לומר, שכל מונח הנוצר באיזו לשון מגלם בתוכו מאמץ מחשבתי מסוים – ותעיד על כך ההתלבטות שבשעת יצירת שמות למוצרים, חידושים טכניים וחידושים רעיוניים. המקבל את השם יחד עם החידוש, חוסך מאמץ, בפרט שכלל לא מובטח לו, שתוצאת מחשבתו העצמאית תהיה קולעת יותר מאשר הצירוף הלועזי שמאס בו. דבר זה נכון במיוחד לגבי

3. ייתכן, שהלכירות נכריים שכיחים יותר בניבים זרים,

ובפרט בפתגמים זרים – אך אין זה מנושא דיוננו.

סוג חידושי הביטוי, שבהם מושקעת "אידיאולוגיה". למשל, כאשר המציאו האנגלים במאה השבע-עשרה את הביטוי point of view, הייתה בכך מהפכה מחשבתית, רלאטיביזציה של המחשבה ושחרור מן הערכים האבסולוטיים והמקודשים של ימי הביניים, והתרגום העברי "נקודת-ראות" לא היה מביע רעיון זה, אילו היו מרפיביו שונים. ואכן, ביטוי זה חדר בתרגומיו לכל לשונות אירופה. או ניקח מלה אקטואלית יותר: כאשר התחילו לקרוא לארצות הנחשלות, הבלתי-מפותחות, קודם בשם "תת-מפותחות", ואחר-כך "ארצות מתפתחות", הביעו בזה גישה חדשה לגמרי לגבי הבדלי רמת התרבות והפלכלה. האם הייתה לעברית בִּרְרָה אלא ליצור בבואה של המונח החדש?

למעשה הביא תהליך ממושך ואינטנסיבי של תרגום-שאיילה לידי כך, שכל לשונות אירופה התדמו מבחינה סמנטית במידה כזאת, שבגזמה מתונה אפשר לכנותן "לשון אחת באמצעים שונים". על כן גם קשה מאוד לקבוע במקרים רבים, מאיזו מלשונות התרבות, אשר העברית הייתה עמהן במגע, קיבלה את הדוגמה להרכב מסוים. רק על פי מקרים מועטים יחסית אפשר לאשר, שבתחילה, בימי ההשכלה, חדרו תרגומי-שאיילה בעיקר על סמך הגרמנית; בימי תחיית הלשון הרבה לפי דוגמת הרוסית והצרפתית; ומאז שנות השלושים כמעט כולן מן האנגלית.

בכל זאת אפשר למצוא גם מקרים, שלשוננו יצרה מלים חדשות, שאינן בבואות של הרפכים קיימים בשפות לועזיות. אמנם אני מביא את הרשימה הבאה בהיסוס רב:

בדקתי על פי מילונים של אנגלית, צרפתית, גרמנית, רוסית, פולנית ויידיש, אך ייתכן שיש באחת מהן ההרכב ששימש מופת בעברית. ורק לא מצאתי, וכמובן יכול להיות ששימשה כמופת שפה אשר לא הבאתיה בחשבון. מכל מקום, למלים הבאות לא מצאתי לעת עתה דוגמה לועזית מדויקת: "בגד-ים", "יושב-ראש", "פתפיות", "פותרת" (של עיתון או של פרק⁷), "מסוק", "ספרות", "לעדכן", "קפה קפוא"⁸.

דוגמה מעניינת של יצירה מקורית היא "אברון", במובן עיפרון, שהציע א' בן-יהודה. לפי מה שהוא פותב במילון, "אבר" הוא graphite, החומר שממנו עשו עפרונות בזמנו, ואילו המלים crayon (מילולית "כלי גיר-"), Bleistift

4. כך, למשל, חושבים ש"תפוח אדמה" הוא בבואה של הצירוף הצרפתי pomme de terre, אך פעם אמרו גם בגרמנית Erdapfel, ומסתבר שהשאיילה הייתה מן הגרמנית דוקא.

5. ואשמח אם יוכיח אחד הקוראים שטעיתי.

6. עליפי איוב כט, כה, אפשר לטעון, שאין כאן "ראש", אלא שדרך העברית לתרגם את היסוד הראשון של Vor-sitzender, שהרי אי-אפשר להשתמש ב"לפני" פקידות.

7. לא מן הנמנע, שיש כאן השפעת הדמיון בין המלים הרוסיות oglaviye "פותרת של עמוד" (נמצא בתנ"ך הרוסי) — zaglaviye "פותרת של חומר כתוב".

8. הצורה caffe gelato באיטלקית מציינת דבר דומה, אבל לא אותו דבר.

(מילולית "עט עופרת") מבוססות על תהליכי-ייצור קודמים. הפעם ניסה בן-יהודה ליצור על רמת הטכנולוגיה של זמנו, שלא כדוגמת "חנקן", "חמצן", המגלמות תיאוריות מדעיות מיושנות כבר בזמן התרגום – אך אולי אין זה מקרה שניצח דוקא המונח הלא-מעודכן, אך נאמן לגרמנית, "עיפרון".

כאמור, לא מן הנמנע שהכללת אחדות מן המלים הנ"ל ברשימת היצירות הסמנטיות העצמאיות נובעת מחוסר ידיעה של המחבר בלשונות אירופה. מאידך גיסא אפשר להוסיף מספר יצירות עצמאיות נאות, בפרט מתוך רשימות המונחים של האקדמיה ללשון. אין ספק, שיש לבחון כל צירוף לועזי, אם אין טמונות בו השקפות מיושנות או מוטעות באשר לעניין המסומן, ולעתים בודאי תודמן לנו גם באקראי דרך קולעת יותר להפעת עניין מסוים. אך בעיקרו של דבר נשאר תרגום-השאלה האמצעי החשוב ביותר להרחבת לשוננו העברית, יחד עם כל לשונות העולם.